

O'ZBEK TILIDAGI AFORIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Djumaniyazova Intizor Davlatnazar qizi,

Ma'mun universiteti katta o'qituvchisi

Email: intizor1828@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199966>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi aforizmlarning lingvokulturologik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Aforizm milliy qadriyat, tarixiy xotira, axloqiy me'yor va estetik tafakkurni ixcham shaklda ifodalovchi nutqiy birlik sifatida baholanadi. Tadqiqotda aforizmlarda aks etadigan milliy konseptlar, madaniy ramzlar, obrazlilik, metaforiklik, antitezalilik, parallelizm va ritmik qurilish kabi uslubiy belgilar yoritiladi. Shuningdek, aforizmlarning badiiy, publitsistik, ma'rifiy va kundalik nutqdagi funksional imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Natijada aforizmlar o'zbek tilining milliy-madaniy xotirasini saqlovchi va nutqning estetik ifoda imkoniyatlarini boyituvchi muhim birliklar sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: aforizm, lingvokulturologiya, uslubiyat, o'zbek tili, milliy konsept, metafora, obrazlilik, nutq madaniyati.

Abstract. This article analyzes the linguocultural and stylistic features of aphorisms in the Uzbek language. Aphorisms are interpreted as concise speech units that reflect national values, historical memory, moral norms, and aesthetic thinking. The study explores national concepts, cultural symbols, imagery, metaphor, antithesis, parallelism, and rhythmic organization represented in aphorisms. It also discusses the functional possibilities of aphorisms in literary, publicistic, educational, and everyday discourse. The article concludes that aphorisms preserve the national cultural memory of the Uzbek language and enrich its stylistic and aesthetic expression.

Key words: aphorism, linguoculturology, stylistics, Uzbek language, national concept, metaphor, imagery, speech culture.

Аннотация. В статье анализируются лингвокультурологические и стилистические особенности афоризмов в узбекском языке. Афоризм рассматривается как краткая речевая единица, отражающая национальные ценности, историческую память, нравственные нормы и эстетическое мышление. Исследуются национальные концепты, культурные символы, образность, метафоричность, антитеза, параллелизм и ритмическая организация афоризмов. Также рассматриваются функциональные возможности афоризмов в художественном, публицистическом, просветительском и повседневном дискурсе. В результате афоризмы характеризуются как важные единицы, сохраняющие культурную память и обогащающие эстетические возможности узбекской речи.

Ключевые слова: афоризм, лингвокультурология, стилистика, узбекский язык, национальный концепт, метафора, образность, культура речи.

Kirish. Har bir xalqning ma'naviy tajribasi faqat katta tarixiy voqealar yoki keng hajmli badiiy asarlarda emas, balki qisqa, lo'nda va yodda qoluvchi hikmatli ifodalarda ham mujassam bo'ladi. Aforizm ana shunday birliklar sirasiga kiradi. U nutqning eng ixcham, ammo eng mazmunli shakllaridan biri bo'lib, unda xalqning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, go'zallik haqidagi tasavvurlari va hayot falsafasi mujassamlashadi. Shu

sababli aforizmga faqat grammatik yoki leksik birlik sifatida emas, balki madaniy xotirani tashuvchi estetik hodisa sifatida qarash zarur.

O'zbek tilidagi aforizmlar turli manbalardan oziqlanadi: mumtoz adabiyot, tasavvufiy tafakkur, xalq og'zaki ijodi, ma'rifatparvarlik an'analari, zamonaviy adabiyot va publitsistika. Bu manbalar aforizmga nafaqat mazmun, balki o'ziga xos uslubiy ohang ham beradi. Bir aforizmدا pand-nasihat ruhi kuchli bo'lsa, boshqasida falsafiy teranlik, uchinchisida esa poetik obrazlilik yetakchi bo'lishi mumkin. Demak, aforizmning tabiati ko'p qatlamli bo'lib, unda til, madaniyat va uslub bir-biridan ajralmas holda namoyon bo'ladi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilidagi aforizmlar ko'pincha umumiy "hikmatli so'zlar" doirasida tilga olinadi, biroq ularning aynan lingvokulturologik mazmuni va uslubiy qurilishi yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Vaholanki, aforizm milliy mentalitetni, qadriyatlar ierarxiasini va ma'naviy idealni ifodalovchi muhim belgi hisoblanadi. Shuningdek, u badiiy va publitsistik matnning uslubiy keskinligini oshiruvchi vosita hamdir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi aforizmlarda namoyon bo'ladigan milliy-madaniy konseptlarni, ularning uslubiy tashkilini va turli nutq uslublaridagi funksional imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Lingvokulturologiya til birliklarini xalqning mentaliteti, qadriyatlari va tarixiy xotirasi bilan bog'liq holda o'rganadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, aforizm — madaniyatning siqilgan formulasi, ya'ni uzoq tarixiy tajriba va estetik kuzatuvning qisqa ifodasi sifatida ko'rinadi. Jahon ilmida hikmatli so'zlar, donishmandona ifodalar va aforistik nutq ko'pincha madaniy konseptlar ifodachisi sifatida izohlanadi. Ular orqali "inson", "vijdon", "ilm", "vaqt", "mehnat", "haqiqat", "sabr", "or-nomus" kabi tayanch tushunchalarning milliy talqini aniqlanadi.

O'zbek filologik maktabida milliy-madaniy birliklar, ramzlar va konseptlar haqidagi izlanishlar ko'p bo'lsa-da, aforizm bu tizimda mustaqil obyekt sifatida kamroq o'rganilgan. Aksariyat hollarda u maqol, matal, hikmatli ibora yoki muallif nutqining tarkibiy elementi sifatida talqin etiladi. Bunday yondashuv ma'lum darajada asosli bo'lsa-da, aforizmning individual uslub, poetik topqirlik va madaniy zichlik kabi xususiyatlarini to'liq ochib bera olmaydi.

Uslubshunoslik nuqtai nazaridan aforizmlar badiiy matnning emotsional-intellektual tayanch nuqtalari sifatida baholanadi. Ular ko'pincha metafora, antiteza, parallelizm, gradatsiya, paradoks, takror va ritmik mutanosiblik kabi vositalar yordamida yaratiladi. Shu sababli aforizm estetik qimmatga ega bo'lgan minimal shakldagi stilistik konstruktsiya hisoblanadi. Boshqacha aytganda, aforizmning kuchi uning faqat aytgan fikrida emas, balki qanday shaklda aytilganida hamdir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aforizmni lingvokulturologik va uslubiy birikmada o'rganish ayniqsa samarali hisoblanadi. Chunki milliy konsept ko'pincha aynan badiiy shakl, ramziy tasvir yoki ritmik formula orqali yodda qoladi. Shunday ekan, aforizmni o'rganishda mazmun va shaklni ajratib bo'lmaydi: ulardan biri madaniy xotirani, ikkinchisi esa bu xotiraning estetik tashkiliy modelini ifodalaydi.

Yana bir muhim jihat shundaki, aforizmlar tarixiy davrga qarab mazmuniy aktsentini o'zgartiradi. Mumtoz davrda ularda komillik, sabr, ishq, iroda va ruhiy poklik yetakchi bo'lsa, ma'rifatparvarlik davrida ilm, taraqqiyot, jaholatga qarshi kurash, ijtimoiy uyg'onish g'oyalari ustunlashadi. Zamonaviy davrda esa shaxsiy mas'uliyat, vaqt qadri, kasbiy intizom, fuqarolik pozitsiyasi va ma'naviy mustaqillik mavzulari kuchayadi. Bu holat aforizmning lingvokulturologik obyekt sifatida juda dinamik ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, lingvokulturologik, stilistik, semantik va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Material sifatida o'zbek mumtoz adabiyoti, zamonaviy badiiy asarlar, publitsistik matnlar, ma'naviy-ma'rifiy nashrlar va ommaviy nutqda uchraydigan aforistik birliklar saralab olindi. Tahlil uchun aforizm tanlashda uch mezon muhim deb topildi: birinchisi, unda umumlashgan hayotiy xulosa bo'lishi; ikkinchisi, ifodaning estetik-ritmik silliqqligi; uchinchisi, unda muayyan madaniy qadriyat yoki konsept aks etishi.

Tahlil bosqichlari quyidagicha belgilandi. Dastlab aforizmlarda eng ko'p uchraydigan milliy konseptlar aniqlab olindi: ilm, odob, sabr, mehnat, vaqt, vijdon, el-yurt, or, ko'ngil, muhabbat, haqiqat. Keyingi bosqichda ushbu konseptlarning qaysi obrazlar, ramzlar va uslubiy konstruktsiyalar orqali ifodalanishi tekshirildi. Uchinchi bosqichda esa aforizmlarning badiiy, publitsistik, ma'rifiy va kundalik nutqdagi funksional xususiyatlari solishtirildi.

Metodologiyada aforizmni "madaniy kod" va "uslubiy model" sifatida birgalikda talqin qilish tamoyili asos qilib olindi. Chunki aforizmning lingvokulturologik mohiyati uslubiy tashkilisiz ochilmaydi, uslubiy jozibasi esa orqasidagi madaniy mazmunsiz yetarli ta'sir ko'rsatmaydi. Shunga ko'ra, tahlilda mazmun va shakl integratsiyasiga ustuvor ahamiyat berildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari o'zbek tilidagi aforizmlar birinchi navbatda milliy qadriyatlar tizimini ixcham va ta'sirchan shaklda ifodalashini ko'rsatdi. "Ilm", "odob", "sabr", "mehnat", "vijdon" kabi konseptlar aforistik ifodalarda eng faol qatnashuvchi ma'naviy tayanchlar sifatida namoyon bo'ladi. Bu konseptlar individual muvaffaqiyat mezoni sifatida emas, ko'proq komil inson, to'g'ri yashash, jamiyatga foyda keltirish va ichki poklik mezoni sifatida tasvirlanadi. Demak, o'zbek aforizmlarida shaxs tushunchasi ijtimoiy va axloqiy javobgarlik bilan chambarchas bog'lanadi.

Lingvokulturologik jihatdan aforizmlar xalqning tarixiy xotirasini saqlaydi. Ularda ko‘pincha “ko‘ngil”, “dil”, “ro‘zg‘or”, “el”, “ota-ona”, “duo”, “baraka”, “halollik” singari birliklar va tushunchalar markaziy o‘rin tutadi. Bu birliklar oddiy nominativ unsurlar emas; ular madaniy xotiraning tayyor signallaridir. Masalan, “baraka” tushunchasi faqat moddiy mo‘l-ko‘llik emas, balki halol mehnat, qanoat va ilohiy in‘om bilan bog‘liq ko‘p qatlamli mazmunni anglatadi. Shu sababli aforizmida bitta so‘z butun bir qadriyatlar tizimini ishga tushirishi mumkin.

Uslubiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek aforizmlarida metaforiklik juda faol. Abstrakt tushuncha ko‘pincha aniq va hissiy idrok etiladigan obraz orqali beriladi: ko‘ngil — oyna, so‘z — ko‘zgu, vaqt — xazina, ilm — nur, jaholat — zulmat kabi modellarda milliy tafakkurga xos obrazli qarashlar mujassamlashgan. Metafora aforizmning nafaqat ta’sirchanligini, balki esda qoluvchanligini ham oshiradi. Aforizmning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan murakkab ma’noni aniq obrazda bera olishiga bog‘liq.

Aforistik nutqda antiteza ham keng qo‘llanadi. Qarama-qarshi tushunchalar yonma-yon keltirilib, xulosa keskinlashtiriladi: nur va zulmat, ilm va jaholat, sabr va shoshqaloqlik, haqiqat va yolg‘on, kamtarlik va kibr kabi juftliklar bunda faol ishlaydi. Antiteza milliy axloqiy mezonlarni yanada ravshan ko‘rsatadi: qaysi yo‘l ma’qullanadi va qaysi holat rad etiladi. Bu esa aforizmning tarbiyaviy salohiyatini kuchaytiradi.

Parallelizm va ritmik mutanosiblik aforizmning uslubiy ustunlaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida bo‘g‘inlar muvozanati, sintaktik takror, ma’nodosh yoki qarama-qarshi juftlar bilan yaratilgan aforistik birliklar juda ta’sirchan eshitiladi. Masalan, ikki qismli konstruktsiyalar, bir xil sintaktik model asosida qurilgan jumlar, takroriy boshlanmalar yoki muvozanatli yakunlar tinglovchi ongida ritmik butunlik hosil qiladi. Bu xususiyat aforizmning og‘zaki nutqda keng yashashini ta’minlaydi.

Tahlil shuni ham ko‘rsatdiki, aforizmlar turli funksional uslublarda turlicha vazifani bajaradi. Badiiy matnda u qahramon xarakterini chuqurlashtiradi, muallif pozitsiyasini jamlaydi yoki matnga falsafiy qatlam qo‘shadi. Publitsistik uslubda aforizm sarlavha, tezis yoki muallif g‘oyasining markaziy formulasi vazifasini bajaradi. Ma’rifiy matnda u tarbiyaviy yo‘nalishni kuchaytiradi, kundalik nutqda esa suhbatga jo‘shqinlik, dalillashga esa og‘irlik beradi. Demak, aforizm uslubdan tashqari birlik emas; u uslubiy kontekstga moslashib, o‘z funksiyasini yangidan tashkil eta oladi.

Muayyan aforistik birliklarning yashovchanligi ularning madaniy tanishligi bilan ham bog‘liq. Agar aforizm milliy ongda muhim bo‘lgan konseptlar bilan mos tushsa, u tez ommalashadi, takrorlanadi va hatto muallifdan mustaqil hayot kechira boshlaydi. Bunday birliklar ijtimoiy xotirada “tayyor formula”ga aylanadi. Shu jihatdan aforizm tilning tirik madaniy xotira mexanizmlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Natijalarga ko'ra, o'zbek tilidagi aforizmlar estetik minimalizm tamoyili asosida quriladi: so'z kam, ma'no ko'p; shakl ixcham, ammo mazmun qatlamli; ifoda lo'nda, ammo hissiy va madaniy rezonansi kuchli. Mazkur xususiyatlar ularni nafaqat uslubiy bezak, balki tafakkur va ma'naviyatni shakllantiruvchi faol nutqiy vosita darajasiga olib chiqadi.

Tahlil davomida yana bir muhim nuqta aniqlandi: aforizmlarda milliylik yopiq etnografik belgilar orqali emas, balki qadriyatlar tizimi, muomala ideali va baholash mezonlari orqali ko'proq namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, o'zbek aforizmining milliy ruhi ayrim realiyalarni tilga olishdangina iborat emas; u halollik, hurmat, sabr, mehnat va ko'ngil pokligi kabi tushunchalarga berilgan ustuvor ahamiyatda ko'rinadi. Bu esa aforizmni lingvokulturologik tadqiqot uchun nihoyatda muhim manbaga aylantiradi.

Aforizmning uslubiy qiymati uning "yakuniylik effekti"ni hosil qila olishida ham ko'rinadi. Ko'p hollarda matn ichida uzoq mulohaza, tasvir yoki munozara aynan aforistik jumla bilan tugallanadi va o'quvchi ongida shu jumla asosiy xulosa sifatida saqlanib qoladi. Badiiy matnda bu usul qahramonning ruhiy holatini umumlashtiradi, publitsistikada esa muallif pozitsiyasini keskin va esda qolarli shaklga keltiradi. Demak, aforizm uslubiy final vositasi sifatida ham juda muhim.

Shuningdek, o'zbek aforizmlarida "nasihat ohangi" va "falsafiy kuzatish ohangi" o'rtasidagi nozik muvozanat seziladi. Ba'zi birliklar bevosita yo'l-yo'riq beradi, boshqalari esa tayyor xulosa bermasdan, o'quvchini ichki mushohadaga undaydi. Bu ikki tur ham milliy nutq madaniyatida qadrlanadi, biroq ularning uslubiy tashkilida farq bor: nasihat yo'nalishidagi aforizmlar ko'proq aniq aksiologik markazga ega bo'lsa, falsafiy turdagi aforizmlarda ma'no ko'lami kengroq va talqin imkoniyati kattaroq bo'ladi.

Til birliklari orasida aforizmning yashovchanligi ko'p jihatdan uning qayta kontekstualizatsiya qilinish imkoniyati bilan belgilanadi. O'zbek tilidagi yaxshi aforizm bir vaqtning o'zida dars jarayonida, oilaviy suhbatda, publitsistik matnda, ilmiy ma'ruzada yoki ijtimoiy tarmoq postida qo'llanilishi mumkin. Bu esa uning universalligini emas, balki uslubiy moslashuvchanligini ko'rsatadi. Mazkur moslashuvchanlik aforizmni zamonaviy kommunikatsiyada ham dolzarb birlik sifatida saqlab turadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi aforizmlar milliy tafakkur, tarixiy xotira va estetik nutq madaniyatining kesishgan nuqtasida shakllanadigan ko'p qatlamli birliklardir. Ular til vositasida qadriyatlarni kodlaydi, axloqiy mezonlarni mustahkamlaydi, badiiy va publitsistik matnga intensivlik beradi hamda kundalik nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Aforizmlarning lingvokulturologik mohiyati ularda aks etgan konseptlar va ramzlarda, uslubiy mohiyati esa metafora, antiteza, parallelizm, ritmik muvozanat va lo'ndalikda namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari aforizmni o'zbek tilining madaniy xotira fondi tarkibida maxsus o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Kelgusida aforizmlarning hududiy variantlari, muayyan ijodkorlar uslubidagi aforistik model, zamonaviy ijtimoiy tarmoq matnlaridagi aforizatsiya jarayoni va aforizmlarning tarjima muammolari bo'yicha maxsus tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, aforizmlar asosida milliy konseptlar lug'atini tuzish va oliy ta'limda uslubiyat, lingvokulturologiya hamda nutq madaniyati fanlari bilan integratsiyada o'qitish amaliy foyda beradi.

Takliflar quyidagilardan iborat:

- o'zbek aforizmlarining lingvokulturologik korpusini yaratish;
- aforizmlar tarkibidagi tayanch milliy konseptlarni izohli tarzda tizimlashtirish;
- uslubiyat va nutq madaniyati darslarida aforistik matnlar bilan ishlash metodikasini ishlab chiqish;
- publitsistik va media matnlarda aforizmning stilistik yukini alohida o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Советская Россия, 1979.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent: O'zME, 2008.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'lida. Toshkent, 2012.
5. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. Toshkent, 2010.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Toshkent, 2009.
7. Pardayev Z. Pragmatik lingvistika. Samarqand, 2013.
8. Odilova G.K. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqini. Farg'ona, 2020.
9. Ismatov A.F. Ertak diskursi va lingvokulturologik tadqiq. Andijon, 2024.
10. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent: Akademnashr, 2018.